

L'Empordà, territori de creació pictòrica. Noves perspectives per a l'estudi de l'art empordanès

Per MARIONA SEGURANYES BOLAÑOS*

Per les característiques pròpies de la naturalesa de l'Empordà, aquest ha estat un espai quotidià de creació, per molts artistes, l'obra dels quals ha quedat marcada per l'empremta d'aquest paisatge.

Nosaltres, des de la nostra òptica de l'Alt Empordà, hem fet una lectura lineal, a cops excessivament simple. Ara, proposem una lectura de l'art empordanès, no només des de l'Alt Empordà, sinó incloent-hi el Baix Empordà.

Volem dibuixar les característiques de l'Alt i el Baix amb els seus pintors a finals del segle XIX, principis del XX, justament quan la pràctica del *plein air*, instaurada per l'Impressionisme des de París, farà possible que l'art que es practica en aquesta comarca tingui una personalitat pròpia i esdevingui de gran rellevància dins la història de l'art català. Per fer-ne aquesta anàlisi utilitzarem diversos ponts que han posat en contacte pintors de la part alta i de la part baixa de l'Empordà. Un d'aquests ponts importantíssim és Josep Pla i la seva obra literària, que a l'hora s'haurà alimentat del paisatge de la seva comarca natal. Pla –davant de les teles de Francesc Gimeno (1858-1927), en una mostra del pintor a Begur el 1917– parlarà per primer cop del concepte del paisatge empordanès, en dos articles atribuïts⁽¹⁾ a l'escriptor de Palafrugell, al *Baix Empordà* amb motiu de l'exposició de Gimeno a Begur: “Exposició Gimeno, a Bagur. La llum” (23-09-1917) i “A propòsit de l'Exposició Gimeno a Bagur, encara. Afinitats electives” (30-09-1917). “*Hi ha una idea central, en el paisatge*

* Historiadora de l'Art.

1. Per veure els motius que nosaltres mateixos vam raonar a l'hora d'atribuir aquests texts a Josep Pla, vegeu el catàleg de l'exposició «Josep Pla i els pintors. La construcció del paisatge empordanès», Fundació Josep Pla, 06-05-2006/ 10-12-2006, edita Fundació Josep Pla, pàg.14. Marina Gustà, en la seva tesi doctoral sobre Pla, també atribueix aquests dos articles a l'escriptor de Palafrugell, que està publicada amb el nom: *Els orígens ideològics i literaris de Josep Pla*, editorial Curial, col·lecció la Mata de Jonc núm. 32, 1995, Barcelona.

empordanés de la plana: la sensualitat [...]. Hi ha una idea central en el paisatge empordanés del mar: la llum reverberant sobre un troç de mon fet a cops de puny de gegant. De faïçó, que el color és aquí, fré de la fortitut. D'aquí sorgeix, aquesta feminitat de les platjes de Bagur, posades al bell mig de la Costa Brava. En aquest respecte hi ha una assimilació tant completa en aquestes teles, que par que's cridin, la obra del artista i la Natura pintada. Total afinitat electiva".⁽²⁾

Pla ens està definint el paisatge de l'Empordà, ubicat a la Costa Brava, una costa que ressegueix del Baix a l'Alt Empordà, i que el seu bon amic Gimeno també resseguirà per plasmar-la a través dels seus pinzells; el 1888 a Llançà, on anirà a la recerca de petites cales, per captar la seva llum, entre el 1916 i 1917 en el Baix, on Gimeno s'instal·larà en una petita barraca a Fornells, a Begur, per entrar en plena comunió amb la Naturalesa i realitzar unes teles que no deixaran indiferent un jove Josep Pla, que en certa manera marcaran el seu gust estètic i el seu contorn de treball, el repte de descriure

Figura 1. Francesc Gimeno, Begur (Sa Bassa Morta), 1917, col·lecció particular.

2. P. "A propòsit de l'Exposició Gimeno a Bagur, encara. Afinitats electives", *Destino*, 30-09-1917.

minuciosament aquella naturalesa, aquell paisatge que embolcallava la seva vida i la seva literatura.

L'escriptor ens parla del "*paisatge empordanés de la plana*", i del "*paisatge empordanés del mar*", on la llum i el color esdevenen elements centrals per la seva intensitat, tal com podem veure en les teles de Gimeno, que guanyen vivesa quan persegueixen la llum de l'Empordà.

Aquest embadaliment pel paisatge que els envolta, el comparteix Pla amb els seus companys pintors de Palafrugell, Joan Baptista Coromina (1890-1919) i Lluís Medir (1893-1957) presents en el *Quadern gris* i companys de passejades. Joan Baptista Coromina, que era el ceramista de Rafael Masó, en certa manera va esdevenir un mestre per a l'escriptor, ja que el va posar en contacte amb l'entorn noucentista gironí i amb un concepte d'arrels mediterrànies de l'art. Per a Pla, Coromina és el primer artista que va conèixer i, probablement, una de les primeres persones amb qui va mantenir converses sobre temes d'estètica i d'art. Lluís Medir, successor de Joan Baptista Coromina, en la direcció de l'Escola Menor d'Arts i Oficis de Palafrugell, va començar la seva carrera artística practicant l'oli per donar fruit a unes teles d'estètica noucentista, amb un paisatge minuciosament ordenat, per passar a la tècnica de l'aquarel·la, possiblement influït pel seu bon amic Ramon Reig,

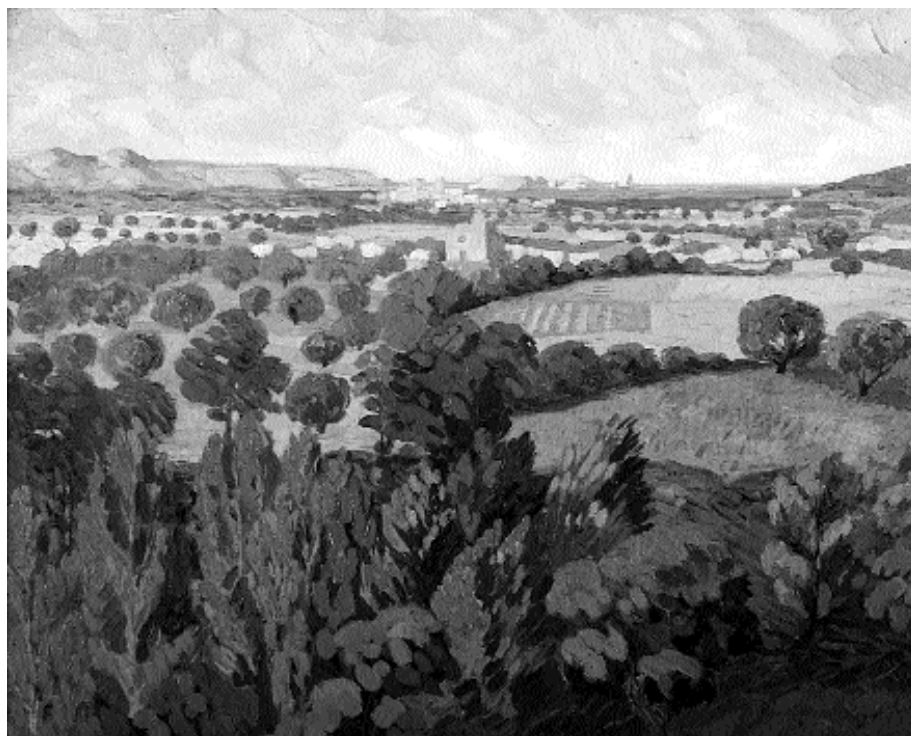

Figura 2. Lluís Medir, Paisatge, Pla de Torrent, c. 1925, col·lecció particular.

amb qui va mantenir sortides pictòriques per l'Alt i el Baix Empordà; podríem dir que, si Reig a través de l'aquarel·la reconstrueix en la seva obra el microcosmos del paisatge de l'Alt Empordà, Medir farà quelcom semblant, però amb el paisatge de l'Empordanet; el de l'interior, amb Vulpellac, Mont-ras i Esclanyà i el de la costa amb Calella de Palafrugell, Tamariu i Llafranc. El fet que tant un com l'altre utilitzessin la tècnica de l'aquarel·la no els va lligar a una estètica concreta de paisatges grisos, sinó que es va imposar la intensitat de la llum empordanesa, fent emergir en les seves aquarel·les uns colors clars i vius; el cel i el mar són més blaus que mai, i els verds dels pins i de la vegetació són clarament marcats.

Que sorgeix una estètica comuna en els pintors de l'Empordà, quan porten a la pràctica el *plein air*, és un fet que s'evidencia en l'exposició que té lloc al Casino Menestral Figuerense, el maig de 1928, on un jove Medir exposarà un conjunt d'obres, entre elles *El Pla de Torrent*. Molt probablement la seva amistat amb Reig s'iniciés fruit d'aquesta mostra, on també el mateix Reig hi va exposar diversos bodegons, així com Marià Baig, present amb diverses natures mortes. Aquests colors intensos i el paisatge ordenat, també era present en les teles de Marià Llavanera, (1890-1927) amic de Pla, i un dels artistes de l'Alt Empordà que li deixaran una empremta persistent al llarg del temps; l'altre artista molt proper a l'escriptor al llarg de tota la seva vida, de l'Alt Empordà, és Salvador Dalí.

En aquesta mostra, Josep Bonaterra (1884-1958), amb uns paisatges d'atmosferes més boiroses, també denotava aquesta contundència de la llum, amb uns verds pistatxos, i uns marrons granatosos. Eusebi de Puig⁽³⁾ (1890-1927) també present en aquesta mostra del 1928, les seves teles oferien en tota la seva intensitat les llums dels camps del voltant de Cabanes, amb una tècnica puntillista, que l'apropava als impressionistes francesos, de qui va admirar les seves produccions recents en els seus viatges a París.

Observant els paisatges de Lluís Medir, amb els dels pintors de l'Alt Empordà, presents en aquesta mostra, ens condueixen a la conclusió que, malgrat que el paisatge del Baix Empordà sigui més dolç que el de l'Alt, no disten tant un de l'altre; tots dos estan afectats per la tramuntana i el mateix Josep Pla, quan ens descriu aquesta frontera entre l'Alt i el Baix, la raona per motius climatològics; els límits no són tan ben traçats com aparentment podem intuir, i l'artista ho sap i sobretot ho saben aquells que recorreran un extrem i l'altre per realitzar la seva obra, entre ells el pintor Josep Maria Prim. En l'obra de Pla, emergirà l'Empordà com una mena de paradís on la natura és contundent, té les línies ben delimitades i els seus colors són ben presents. Probablement per aquest motiu se sentirà fascinat pels artistes d'una banda i de l'altra que contenen en la seva obra aquestes característiques del paisatge empordanès.

Medir també en el seu aprenentatge va partir de la pintura a l'aire lliure, seguint els consells del director de l'Escola Menor d'Arts i Oficis de

3. Quan es va inaugurar aquesta exposició del 1928, tant Llavanera com Eusebi de Puig eren ja morts, però tan sols es va indicar el traspàs de Llavanera amb una creu al costat del seu nom.

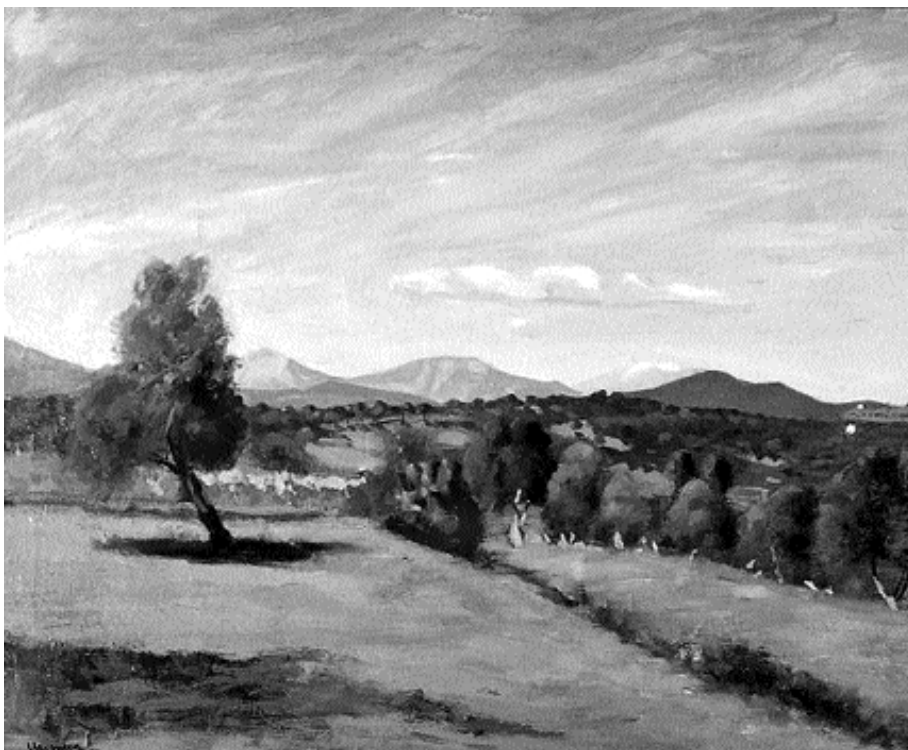

Figura 3. Marià Llavenera, Les Oliveres, c. 1920, Museu de l'Empordà.

Palafrugell en aquells moments, Joan Baptista Coromina. El seu és un paisatge meditat, a cops idealitzat, de gran intensitat lumínica, on els colors tenen un paper important; forts, marquen aquest territori cenyit per la terra i el mar, per la vegetació que besa l'aigua salada, pels blaus intensos que es poden emparentar amb els de Marià Llavenera, l'empordanès de la part alta, que s'atreveix a trencar el concepte pictòric de l'Escola d'Olot, el més influent en aquell moment i pinta el cel net, després d'una bona tramuntanada, tal com el veuen els seus ulls. Llavenera no va optar pels entorns d'Olot, on havia rebut les primeres lliçons artístiques de la mà d'Iu Pascual, sinó que dirigí la seva mirada envers el paisatge de la seva llar.

“Aquest temperament li demanava un paisatge més plàstic, més ferm, més sòlid i construït. Aquesta temàtica, la trobà en el seu rodal mateix, a la falda de la Mare de Déu del Mont, dels voltants de Lledó exactament [...]. La pintura de Llavenera és un efecte directíssim del paisatge que la produí [...] Llavenera no hauria pas pintat un qualsevol paisatge”.⁽⁴⁾

4. PLA, Josep. *Homenots*, tercera sèrie, Marià Llavenera, Edicions Destino, 1972, pàg. 542.

Aquests mateixos trets definidors d'una pintura i d'una actitud enfront de l'art, que ens defineix Josep Pla en Marià Llavanera, també són presents en el personatge i l'obra de Gimeno, que va escollir recloure's a Fornells gairebé un any i escaig per produir una obra en plena sintonia amb l'entorn natural. I justament serà Llavanera, qui Pla considerarà el pintor precursor de l'anomenada "escola empordanesa" en un article del 1943: *"Llavanera se mantuvo en una tónica de realismo estricto, en una tónica que es precursora de la escuela ampurdanesa de hoy, tan rigurosa y precisa"*.⁽⁵⁾

Aquest article fa parella amb un altre de publicat la setmana següent també a *Destino*, des de la columna habitual que hi tenia l'autor, titulat "La Escuela de Figueras"⁽⁶⁾ on, a través dels dos escrits, desenvolupa la seva tesi de l'Escola de Figueres i l'Escola Empordanesa. Pla defineix, com a característiques d'aquesta Escola Empordanesa, el realisme viu, la pulcritud en els acabats i els colors pujats. Manel Brunet és el primer de parlar d'aquest concepte d'Escola Empordanesa, en un text amb motiu d'una exposició de Marià Baig (1906-1991) a la sala Rovira de Barcelona⁽⁷⁾ el mateix 1943.

L'escriptor defineix Llavanera com el pare de l'esmentada Escola Empordanesa, els integrants de la qual tindran en comú l'entusiasme pels pintors holandesos, que també compartirà el mateix escriptor. La setmana següent, Pla va matisar el concepte d'Escola Empordanesa, tal com l'havia batejat Brunet, per parlar d'Escola de Figueres, titulant així l'article del 29 de maig de 1943. Justifica aquesta precisió afirmant que el seu *"centro de gravedad sería Figueras, escuela que tendría una explicación física y material en razones ineluctables del medio ambiente"*.⁽⁸⁾ Manel Brunet, en la citada presentació de la mostra de Baig, enumerava com a característiques d'aquesta escola el domini extraordinari del dibuix aportat per l'ensenyament de Juan Núñez i la transparència del paisatge gràcies a l'efecte de la tramuntana, que ve donada pel treball de la llum, que ofereix uns colors forts. Com a deixebles d'aquesta Escola, Brunet esmenta els alumnes de Núñez, Marià Baig, Ramon Reig i Salvador Dalí. Pla, en el seu article a *Destino*, confirma aquesta tesi de Brunet, i amplia la llista de pintors dins aquesta estètica derivada de Llavanera, amb un nom, Joaquim Bech de Careda; per confirmar la tesi de Brunet, relata la història que li havia fet arribar Ramon Reig (1903-1963) en una nota en què el pintor explica que quan eren adolescents ell i Dalí havien reflexionat sobre aquest tema, i havien arribat a la conclusió que:

"...esta tendencia a la precisión, era debida al hecho de vivir los artistas en un país de una claridad estática, nítida, con una atmósfera perpetuamente limpiada por los golpes de la tramontana, que permite distinguir los objetos más lejanos con una perfección absoluta, hasta el punto que cuando dejamos de percibirlos es porque el órgano de la vista no tiene fuerza para alcanzarlos".⁽⁹⁾

5. PLA, Josep. "Recuerdos de Mariano Llavanera", *Destino*, 22-05-1943.

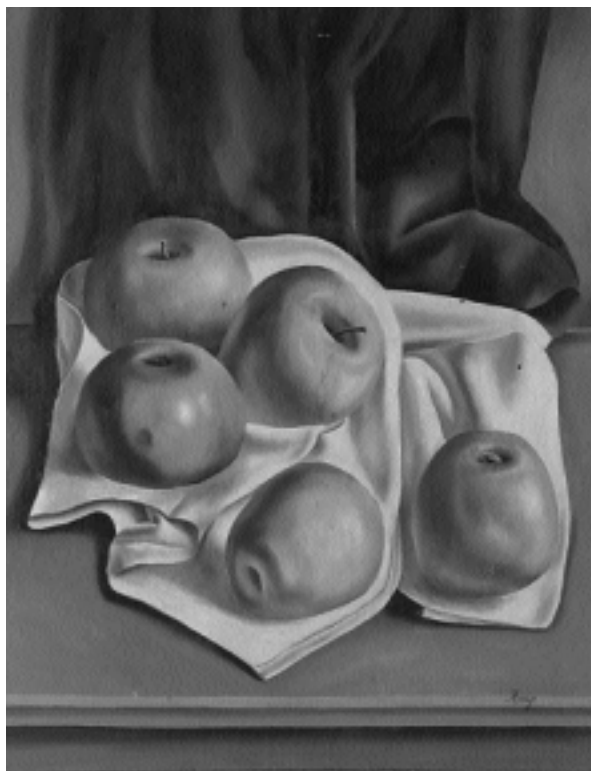
6. "La Escuela de Figueras", *Destino*, 29-05-1943.

7. L'esmentada exposició individual de Baig va tenir lloc entre el 13 i el 26 de març de 1943.

8. PLA, Josep. "La Escuela de Figueras", *Destino*, 29-05-1943.

9. PLA, Josep. "Recuerdos de Mariano Llavanera", *Destino*, 22-06-1943.

*Figura 4. Ramon Reig,
Les pomes, c. 1924, oli sobre
fusta, col·lecció particular.*

Per Pla, en un país com aquest, l'única manera de poder-lo pintar és a través d'un domini minuciós del dibuix, i és llavors quan exalta la figura de Juan Núñez (1877-1963), el mestre d'aquella escola, que va saber transmetre unes bases als seus alumnes que perduraran al llarg dels anys.

En aquesta mostra del 1928, totes aquestes característiques ja eren presents en els bodegons de Baig i de Reig, però, i Dalí?, Dalí, partint d'aquesta base que li havia transmès Núñez, ja s'encaminava envers la geometria freda dels pintors de l'*Esprit Nouveau*, en la metafísica dels artistes italians del *Valori Plastici*, per construir, sota el cel blau intens del seu Empordà, els seus inferns interiors, les seves angoixes sexuals, dibuixant amb precisió meticulosa els seus aparells, creats per mesurar el seu dolor, els seus patiments i les seves pors. *Aparell i mà* (1927) i *La mel és més dolça que la sang* (1927) ja marcaven amb la seva presència aquest nou camí. Les obres més avantguardistes de Dalí ja estaven exercint el seu influx en dos altres pintors, Àngel Planells (1901-1989) i Joan Massanet (1899-1969).

Tant Dalí, com Planells i Massanet se senten atrets per l'obra de De Chirico, per les seves architectures d'arcs cecs i pels seus conceptes procedents de la seva metafísica i de la seva pintura, l'enigma, el presagi, l'abisme. En aquells moments està naixent un surrealisme autòcton, un surrealisme empordanès, realitzat en base d'unes perspectives infinites, i impossibles,

angoixoses, d'arrel chiriquiana, amb una atmosfera neta, que els permet descriure detalladament els objectes en aquell horitzó interminable, és el pes del medi, del que parlaven Dalí i Reig en la seva conversa que Pla esmenta en el seu article dedicat a Llavenera, i Massanet farà quelcom semblant des de l'Escala, deixant que en les seves composicions emergeixin els maniquins de De Chirico, sota una atmosfera neta on es retalla la morfologia del Montgrí, Empúries, el golf de Roses, el paisatge vital de Massanet, que forma part d'aquest Empordà, on també hi bufa la tramuntana i l'horitzó del mar és infinit. Evarits Vallès, pertanyent a una segona generació d'artistes, realitza les seves primeres composicions sota l'influx dels manifestos surrealistes, l'assaig de Franz Roh, *Realisme Màgic*, i sota les indicacions del seu primer mestre, Ramon Reig, que transmetrà a una segona generació aquelles pautes estètiques que ell havia rebut del seu anterior mestre, Juan Núñez, que van fer possible que sorgís una "Escola de Figueres", com Pla va matisar. La precisió en el dibuix, que fa possible comunicar l'atmosfera nítida de l'Empordà, i "els tres quarts de cel per un de terra" són les pautes definidores de la pintura empordanesa que podem identificar en els olis i dibuixos que efectua Vallès entre 1945-1949 i que a més vénen marcats per l'altra realitat, la que es troba a l'altre costat del mirall, la de l'inconscient que emergeix en aquests dibuixos, que Vallès s'entossudeix a descriure mil·limètricament com una simple i vulgar realitat, que esdevé dolorosa i màgica. A *Empordà* 1948, es fusionen aquests trets de "l'Escola de Figueres" i les arrels oníriques del surrealisme francès, i de l'obra de Dalí, que havia marcat una pauta creant el seu univers mental a partir del paisatge de l'Empordà. Aquest paisatge, format per llum i color dels primers pintors empordanesos, passa a esdevenir una naturalesa ordenada i minuciosament descrita en les obres de Dalí, Reig, Bech de Careda, i el primer Vallès, per passar finalment a ésser espai pur, als anys seixanta, amb un seguit de pintors, la majoria dels quals van ser formats sota les indicacions de Ramon Reig, des de la càtedra de dibuix de l'institut Ramon Muntaner i com a professor de l'Escola d'Arts i Oficis de Figueres. Entre els seus alumnes s'hi trobaven Bartomeu Massot (1923-1974), Evarist Vallès (1923-1999) i Joan Sibecas (1928-1969), tots ells components de la Primera Manifestació Pictòrica del 1960, conjuntament amb Joan Puig Manera, Ramon Molons (1902-1987) i Joan Massanet.

A l'Empordanet, una segona generació de pintors i artesans es formaran sota la pauta de Lluís Medir, però el paisatge i una essència d'Empordanet tan sols estarà present en molt pocs pintors, contertulians de Josep Pla, que s'inspiraran en aquella naturalesa vital, entre ells el mateix Lluís Medir i Josep Martinell. Una mostra del juliol del 1936, a les portes de la guerra civil, de nou posarà en contacte l'Alt amb el Baix Empordà, que té lloc a l'Escola d'Arts i Oficis de Palafrugell, és l'exposició Comarcal d'Art, organitzada per l'Agrupació Artística Costa Brava, on exposaran els pintors de l'Alt Empordà, Àngel Planells, Joan Massanet, i Ramon Reig amb els del Baix, Ignasi Genover, Josep Maria Mascort, i entre ells algun dels alumnes de Lluís Medir, Ricard Rotllan i Moisès Giralt. Alguns dels pintors més rellevants de l'Alt Empordà també estaran presents en mostres del Baix; Marià Baig

Figura 5. Evarist Vallès, Empordà, 1948, col·lecció particular.

participarà en una mostra del Baix Empordà, el 1927, al Museu Cau de la Costa Brava a Palamós, on hi van participar també Josep Maria Mascort, Moisès Giral i Ricard Rotllan.

Però aquells primers punts en comú, que s'havien manifestat en l'obra dels pintors d'una banda i de l'altra, quan posen en pràctica la pintura a l'aire lliure al mig de la naturalesa de l'Empordà, s'aniran diluint, lentament, a mida que cada zona creï els seus propis trets; a l'Empordanet, la mateixa literatura de Pla serà responsable i s'inspirarà alhora en aquell microcosmos vital de l'escriptor, al voltant del qual un seguit de pintors treballaran en aquesta mateixa direcció, Lluís Medir, i Josep Martinell entre d'altres. A l'Alt Empordà, a banda del surrealisme empordanès, sorgirà una pintura abstracta que voldrà expressar l'essència de l'espai de la natura empordanesa, Evarist Vallès, Bartomeu Massot, Joan Sibecas, i Ramon Molons, entre d'altres.

Malgrat que l'Alt i el Baix Empordà tinguin el seu propi univers, marcat per les seves personalitats més fortes, a l'Alt, Dalí; a l'Empordanet, Pla, estem davant un paisatge que té un conjunt de nexes, que en molts moments ens el fan concebre com un sol territori, i en d'altres es converteixen en dos espais separats, cada un amb la seva capital artística, font de crida per a pintors passavolants, caçadors de paratges bells, a l'Empordanet, Calella de Palafrugell, i tot un llegat de pintors, des de Baldomer Gili, Josep Mompou, Josep Palau, Joan Serra, Josep Maria Prim, Josep de Togores, i Joan Pericot... a l'Alt Empordà, Cadaqués, amb tota una tradició pictòrica de paisatge bell per ser plasmat en aquells llargs estius de calor i pigment, des de Ramon Pichot, Eliseu Meifrèn, Sigfrid Burmann, Joan Llaverias, entre molts i molts d'altres.

Però qui millor ha sabut exposar aquestes contradiccions entre l'Empordà com un sol univers i concepte, i alhora com dos mons a part, és Josep Pla, responsable de la construcció mental de l'Empordanet a través de la seva literatura alhora que aquesta s'alimentava dels personatges de la seva Palafrugell natal: *“La comarca de l'Empordà no s'havia dividit mai fins a l'època moderna –o relativament moderna. D'Empordà, només n'hi ha un [...] Sempre he estat contrari a la divisió de l'Empordà en l'Alt i el Baix. És una fraseologia que recorda la de la Revolució francesa, basada no pas sobre la història, sinó en la geografia més elemental. [...] Ara la divisió és inqüestionable i la divisió és sàvia i natural perquè és produïda pel clima, que a l'Empordà és horripilant. És un clima de frontera climàtica, d'una gran intensitat... En aquest sentit, la divisió de l'Empordà és un fet de la naturalesa i, com a tal, exacte.”*⁽¹⁰⁾

Per aquest motiu nosaltres creiem que és interessant estudiar aquests nexes entre el Baix i l'Alt Empordà, i que hem de trencar aquesta visió excessivament lineal i simple, que els mateixos pintors van franquejar amb els seus cavallets i amb les seves exhibicions, i deixar-nos endur per una pauta que marca el mateix Josep Pla a l'hora d'escollir els dos pintors que el marcaran en la seva joventut i que perduraran al llarg de la seva vida, com a opció estètica, un del Baix l'altre de l'Alt, Gimeno i Llavanera, tots dos homes de fortes conviccions que donaran com a fruit unes teles a través de les quals construïran un paisatge contundent, de traços ben marcats i de colors intensos.

L'altre artista important en la vida de Pla és Dalí, que esdevindrà per Pla molt més que un pintor, esdevindrà el *genius loci* de l'Empordà, rodejat per la seva natura, esdevindrà, en definitiva, la prolongació plàstica de la seva escriptura, i també serà un amic, malgrat els encontres i els desencontres i justament serà l'Empordà, com un tot, l'estimació per aquest paisatge que els unirà més enllà del temps i les debilitats humanes, massa humanes.

Nosaltres també apostem per aquest Empordà, amb el seu Empordanet i el seu Alt Empordà, per una història artística de l'Empordà més enllà de fronteres burocràtiques i fins i tot climàtiques. Apropar-nos en el conjunt dels seus artistes amb els seus ponts, ens ajudarà a entendre molt més l'art que sorgeix fruit d'aquest paisatge que s'uneix molt sovint en moltes de les obres dels mateixos artistes.

10. PLA, J: *Escrits Empordanesos, Obra completa* de Josep Pla, Vol. XXXVIII, editorial Destino, 1980, pàg. 15-17.